

ОБРАЗ «ГРІШНИКА» ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ 1730–1760-х рр.

У статті досліджується один з аспектів народної побожності в Гетьманищині 1730–1760-х рр., а саме відвідини жителями великодньої сповіді та причастя, точніше – їх пропуск. Зібрано й проаналізовано вікові, соціальні, гендерні характеристики осіб, які, згідно зі сповідними розписами, упродовж Чотиридесятниці пропустили обов'язкову щорічну сповідь і причастя в парафіяльного ієрея. Використання статистичних методів дозволило вичленили найтипівіші характеристики таких осіб, яких для зручності об'єднано під умовним визначенням «грішники», та намалювати їх збірні портрети, розділивши всіх відповідно до причин «гріха» на декілька категорій. Простежено динаміку змін у ставленні представників різних вікових і соціальних груп населення до церковних таїнств та зроблено спробу пояснити причини, які найчастіше перешкоджали людям вісімнадцятого століття бути ревними християнами (принаймні з формального погляду).

При вивченні народної побожності ми стикаємося з проблемою встановлення рівня релігійності тогочасної пастви. Безумовно, глибина духовних переживань у кожної людини своя, тож визначити тут єдиний критерій для точних обмірів видається доволі проблематичним, а то й неможливим. Спробу Б.Миронова¹ вивести рівень побожності пастви на теренах православної частини Російської імперії, узявши за основу ретельність при дотриманні постів та всіх пов'язаних із цим обмежень (зокрема, у сексуальних стосунках), було піддано критиці з методологічного погляду В.Дьячковим та його співавторами², які у своїх працях переконливо довели, що відсутність (чи мізерна кількість) записів у метричних книгах про народжених у листопаді – грудні (зачаття у цьому випадку мало припадати саме на Великодній піст) ще не свідчить про масовість дотримання заборон на шлюбні стосунки у цей період, адже зачаття відбувалися рівномірно впродовж року, а «Великий піст, як і решта постів, не ставав відстрочкою у справі поповнення селянської родини новим їдцем та майбутнім працівником»³.

Відтак допоки наука не винайшла універсальної формули для визначення міри благочестя пастви, дослідники змушені задовольнятися до певної міри поверховими показниками, зокрема зовнішніми проявами побожності, одним

* Романова Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник центру соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

E-mail: oxanar@inbox.ru

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Санкт-Петербург, 1999. – С.326–332.

² Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX в. // Родословное древо: Тезисы и мат.: Город Тамбов в прошлом, настоящем и будущем: Социально-демографическая история России XIX–XX вв. [Електронний ресурс]: http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=tes_tambov98.djachkov; Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // Там же [Електронний ресурс]: <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=conference.december>

³ Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения...; Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах... – С.4.

з яких (і чи не найпоказовішим з огляду на обов'язковість та повторюваність цього таїнства) було ставлення мирян до великодньої сповіді й причастя.

Як відомо, низкою указів 1716–1737 рр. усіх жителів Російської імперії під загрозою штрафів було зобов'язано щорічно під час Великого посту сповідатись у парафіяльного ієрея⁴. Своєю чергою останній мав давати причастя всім парафіянам незалежно від тяжкості відкритих на сповіді гріхів⁵, складаючи сповідні розписи⁶ та доносячи вищим церковним органам про тих, хто з якихось причин не виконав свого християнського обов'язку⁷. Саме особи, які пропустили річну сповідь та причастя, будуть основними фігурантами нашого дослідження. Із величезною долею умовності вживатимемо стосовно них, тобто тих, у кого виникли певні «проблеми» у стосунках із церквою, термін «грішники». У даному випадку свідомо беремо в лапки слова «грішники» та «проблеми», оскільки такими «гріхами» могло бути навіть безневинне тривале відлучення з парафії.

I. Характеристика джерел, методика дослідження

Джерела. Нагадаємо, що згідно з указом 1737 р., форма сповідних розписів, яка залишатиметься незмінною до 1917 р., передбачала складання поіменного списку всіх жителів парафії з поміткою про відвідини великодньої сповіді в одному із трьох стовпчиків: «Кто были у исповеди и святого причастия», «Ктож исповѣдывались токмо, а не причастились, и за каким винословием» та «Которые у исповеди не были»⁸. Тож для нас найінформативніша саме ця частина сповідного розпису, оскільки тут віднайдемо як імена «грішників», їх соціальні й вікові характеристики, так і відомості про сімейний стан (дані про дітей до 7-ми років зі зрозумілих причин до уваги не братимуться). Проблеми достовірності наведеної у сповідних розписах інформації присвячено іншу нашу розвідку⁹, відтак тут немає потреби спеціально зупинятися на цих деталях.

Наприкінці кожного розпису робилася підсумкова таблиця, де наводились узагальнені дані по кожній соціальній категорії населення про відвідини річної сповіді із виділенням, окрім згаданих вище трьох стовпчиків, ще однієї групи, точніше, розподіл осіб, що не сповідалися, на дві групи – «Кои ниже 7-ми лет» (тобто, не були при сповіді через свій малолітній вік), та «От семи лет і до престарелых» – саме ті, хто нас цікавить.

⁴ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи (далі – ПСПР). – Т.ІІ: 1722 г. – Санкт-Петербург, 1872. – №425, 721; Т.ІІІ: 1723 г. – Санкт-Петербург, 1875. – №972; Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (вып.1; далі – ПСЗ). – Т.V: 1713–1719. – Санкт-Петербург, 1830. – №2991, 3169; Т.VІ: 1720–1721. – Санкт-Петербург, 1830. – №4052; Высочайшие резолюции 12 апреля 1722 г. на докладные пункты Св. Пр. Синода от 19 ноября 1721 г. и др. // Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого / Сост. В.Н.Бенешевич. – Вып.ІІ. – Петроград, 1914. – С.243; ПСЗ. – Т.Х: 1737–1739. – Санкт-Петербург, 1830. – №7226.

⁵ ПСПР. – Т.ІІ. – №454. – С.107 (п.13–14); Т.ІІІ. – №117; ПСЗ. – Т.VІ. – №4009.

⁶ ПСЗ. – Т.Х. – №7226. – С.119–121; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.5; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.1.

⁷ ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.576. – Арк.86 зв.; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.1.

⁸ ПСЗ. – Т.Х. – №7226. – С.119–121.

⁹ Див.: Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.122–148.

У кінці сповідної книги з одного духовного правління (протопопії, хрестової наміснії чи вотчин якогось монастиря), що являла собою збірку розписів з окремих парафій, складалася подібна до згаданої вище таблиця (або табель) зі згрупованою по селах і соціальних категоріях населення інформацією, в якій уже узагальнювалися дані про всіх сповідальників відповідного духовного правління. За подібною схемою в консисторії також складався підсумковий екстракт із повиття чи цілої єпархії, який потім пересилався у Синод. До нашого часу дійшли як екстракти з повиття, так і з єпархії, проте з огляду на їх нечисленність не можемо однозначно сказати, дублювалися вони, чи в якийсь період складалися лише з повиття, а в якийсь – тільки з єпархії¹⁰.

Від 1743 р. священники повинні були складати окремі реєстри осіб, які безпричинно пропустили сповідь, із метою передачі їх світським органам влади для притягнення до відповідальності¹¹. Наскільки можна судити з наявних джерел, на практиці ці відомості замінювалися поміткою в рапорті з духовного правління про пересилку сповідних розписів, що в такому-то духовному правлінні тих, хто безпричинно пропустив річну сповідь, не виявилось, або таких є лише одна – дві особи в такій-то парафії (інколи при цьому зазначалось ім'я «грішника»)¹². Примітно, що в подібних рапортах могли дописувати відомості й про осіб, які сповідалися, але з певних причин пропустили причастя¹³.

Інформативність джерел. Сповідні розписи – це надто своєрідне джерело, працювати з яким потрібно вкрай обережно. Попри їх формалізацію та чітко прописані правила складання кожен із цих документів несе на собі відбиток добросовісності й розуміння значимості розписів з боку їх укладачів. Відтак є приклади, коли у списку відзначалися, а в підсумковій таблиці (а потім, відповідно, і книзі) «грішники» не фіксувалися (приміром, по с. Звіринець, вотчині Києво-Видубицького монастиря, 1740 р.)¹⁴. Були випадки, коли навпаки, у самому розписі таких осіб не відмічено, а в підсумковій таблиці проставлено (вотчини Києво-Печерської лаври, 1756 р., м. Сміла (Лубенський полк), церква Св.Миколая)¹⁵. Примітно, що у цьому випадку в таблиці наприкінці розпису значиться одна особа, яка сповідалася, але не причащалася, а в кінці підсумкової таблиці із відповідної наміснії вже зазначено у цій парафії одну особу, котра взагалі не сповідалася. Відомі й інші приклади, коли в різних таблицях зазначалася хай навіть і однакова кількість осіб, але за одними даними – як таких, що залишилися без причастя «за нерачением», а в інших – узагалі не сповідалися. Тож виникає питання, а наскільки самі духівники розрізняли відповідні категорії «грішників» (точніше, приділяли цьому значення)? Утім, є розписи, де чітко зазначено

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2268. – 2 арк.; Од.зб.3067. – 2 арк.; Од.зб.3379. – 2 арк.; Оп.1021. – Од.зб.56. – 2 арк.; Оп.1024. – Од.зб.2194. – Арк.1–4, 5 зв. – 6, 18 зв., 21; ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.576. – Арк.86 зв. (сам текст указу тут втрачено); ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2363. – Арк.1.

¹² Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1517. – Арк.1–3, 6.

¹³ Там само. – Од.зб.1125. – Арк.2.

¹⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.94–101.

¹⁵ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.746.

осіб, які не сповідалися взагалі, і тих, котрі залишилися без причастя, а також причину цього (власне недбальство чи за порадою духовника). Наприклад, у розписі церкви Воскресіння Христового Києво-Печерської фортеці поручик Михайло Петров Черкасов за списком значиться як такий, що взагалі не був на сповіді «за нерачением», а за підсумковою таблицею його доплюсовано до інших осіб, які пропустили причастя «за нерачением»¹⁶. Натомість у розписі церкви Іоанна Предтечі тієї ж Києво-Печерської фортеці п'ятеро сержантів спочатку були позначені такими, що безпричинно пропустили річну сповідь узагалі, а потім цей запис було затерто, а помітку «за нерачением» уже проставлено у стовпчику «Ктож исповѣдывались токмо, а не причастились, и за каким винословием»¹⁷. У розписі церкви Святої великомучениці Параскеви с. Кандрикіне Брянського повіту (вотчина Новопечерського Свенського монастиря) значиться 106 осіб, які залишилися без причастя за порадою духовника, та 4 особи, які не причастилися «за нерачением». Примітно, що в даному випадку йдеться про членів однієї родини: батько був на сповіді та причасті, мати й троє дорослих синів не причастилися «за нерачением», а невістка – за порадою духовника¹⁸. У розписі церкви Покрови Богородиці Верхньокиївської протопопії за 1742 р. значиться 11 осіб, які взагалі не сповідалися «за нерачением», та 4 особи – «за отлучкою», а також знову 4 особи, які по сповіді залишилися без причастя (із них троє – «за нерачением», а одна жінка – «за случившеюся немощію злою»¹⁹). Як бачимо, для одних укладачів принциповим було розписати всі деталі відхилення від благочестивого життя своїх парафіян, а інші робили це доволі недбало.

Примітно, що в різних рапортах про осіб, які пропустили сповідь у 1757 р., навіть серед парафіян однієї церкви відзначаються суттєві різночитання в їх чисельності. Наприклад, за двома різними відомостями (екстракти з єпархії) про осіб, котрі не сповідалися в 1757 р. (які, між іншим, різняться за кількістю включених до них «грішників» та парафій, де ті мешкали), у приході Троїцької церкви с. Середина-Буда (Ніжинський полк) по одній відомості значиться 21 особа, а по іншій – 33 (див. табл.1)²⁰.

Аби уникнути зайвих клопотів, священники не поспішали вносити до сповідних розписів відомості про всіх осіб, які безпричинно пропустили сповідь чи причастя. Тут можна навести приклад сім'ї посадських жителів Чертюнкових, котрі, згідно зі сповідними розписами, усі сповідалися й причащалися, хоча насправді протягом 1737–1738 рр., за які збереглися згадувані розписи, перебували під слідством Київської духовної консисторії через багаторічні пропуски сповіді²¹.

Методика дослідження. До аналізу бралися всі згадки про «грішників» у перелічених видах джерел за 1730–1760-ті рр. Згадки в різних джерелах про

¹⁶ Там само. – Арк.57 зв., 98.

¹⁷ Там само. – Арк.157 зв.

¹⁸ Там само. – Арк.1426–1476, 1470 зв.

¹⁹ Там само. – Од.зб.6 а. – Арк.47–63.

²⁰ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2998. – Арк.1–2; Оп.1024. – Од.зб.1035. – Арк.1–1 зв.; Од.зб.1044. – Арк.4–5.

²¹ Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – 29 арк.; Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.72; Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. ... – С.122–148.

пропуск однією й тією ж особою за один і той самий рік сповіді чи причастя рахувались як одна. Повторні згадки про пропуск однією особою сповіді за різні роки пораховано як окремі, оскільки вони вказують на поширеність подібної практики серед відповідних категорій населення. Дані судових справ, попри те, що наявні в них матеріали дуже колоритні, не бралися до уваги, оскільки вони надто спорадичні й не дають чіткої картини. До того ж про них уже неодноразово писалося²².

Щоправда, запропонований нами метод дослідження не може вважатися абсолютним, оскільки й джерела збереглися неповністю, і далеко не всіх «грішників» із тих чи інших причин було до них записано. Отримані результати допомагають окреслити лише основні тенденції у ставленні до сповіді мирян, проте не дають відповіді на питання, скільки їх, як часто, і з яких саме причин пропускали річну сповідь? На даному етапі своє завдання ми вбачаємо в тому, щоби проаналізувати соціальні, вікові та ґендерні характеристики осіб, які, згідно зі сповідними розписами, найчастіше з тих чи інших причин узагалі пропускали річну сповідь або сповідалися, утім через певні обставини залишалися без причастя.

Було б дуже цікаво порівняти співвідношення різних категорій «грішників» в їх хронологічному розвитку. Проте сьогодні це неможливо, оскільки документи репрезентують дані з різних духовних правлінь за різні роки. Дуже часто, коли збереглося кілька сповідних розписів з одного духовного правління, у них узагалі відсутні згадки про подібних «грішників». Також незадовільний стан збереження джерел не дозволяє говорити про повторні пропуски однією особою сповіді чи причастя в подальші роки. На даний момент удалося виявити лише один випадок, коли 35–36-річний солдат Профор Семенов Жуков два роки поспіль (1742 і 1743 рр.) пропускав сповідь «за нерачением»²³.

Оскільки у сповідних розписах фіксувався лише сам факт пропуску сповіді чи причастя з формальною поміткою «за отлучкою», «за нерачением», «по совету духовника», ми не можемо дізнатися, які ж саме причини найчастіше крилися за цими словами. Особливо це актуально у випадку утримування від причастя впродовж Великоднього посту, оскільки причиною недопуску до Святих Тайн могли бути як надзвичайно тяжкі й непокутувані гріхи (хоча, як знаємо, додаток до Духовного реґламенту вимагав давати причастя всім незалежно від ступеня відкритих гріхів), так і банальне недотримання посту (в їжі, сексуальних стосунках, цигарка зранку тощо) напередодні або в день причастя, що передбачало просто перенесення його у часі. Так само, як, прийшовши одного разу до церкви й висповідавшись на вечерні, якщо причастя мало бути

²² Див.: Романова О.О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України*: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К., 2007. – С.456–476; *Її ж.* Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // *Україна в Центральній-Східній Європі* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.7. – К., 2007. – С.216–238; *Яременко М.* «...Ест у мене команда іншая...»: Влада церкви та її межі у сприйнятті представників соціуму Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі ставлення до сповіді та причастя) // *Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku.* – Lublin, 2009. – S.57–80 (*Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej*, t.5).

²³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.345. – Арк.1–1 зв.

перенесене на ранішню літургію, людина могла через ті чи інші обставини не з'явитися наступного дня до храму. Але все це – лише наші припущення, тож допоки не будуть віднайдені більш переконливі докази на користь якогось із них, ми утримуватимемося від намагань дати пояснення, чому саме така картина вимальовується, і чому саме відповідні групи населення домінували серед того чи іншого типу «грішників».

II. Типологія «грішників»

Загалом було опрацьовано 37 сповідних книг²⁴ та 7 підсумкових екстрактів²⁵, які подають інформацію про 632 парафії за 1730–1760-ті рр. Із них лише у 45 парафіях були дані про відповідні категорії населення, умовно названі «грішниками». Наскільки така мала частота згадок про них пояснюється високою побожністю населення, чи, навпаки, недбальством ієреїв – судити складно. Усього в опрацьованих джерелах налічується 2194 таких «грішника». Із них 1916 (87%) – це особи, які сповідались, але з певних причин залишилися без причастя. Натомість 278 (13%) узагалі не виконали свого християнського обов'язку.

Отже, у 1730–1760-х рр. люди з тих чи інших причин у сім разів частіше залишалися без причастя, аніж пропускали річну сповідь. Це дозволяє нам зробити висновок, що законодавство про обов'язкові відвідини великодньої сповіді під загрозою штрафів за її пропуски, очевидно, дало результати. Хоча не виключено, що основна маса населення просто була досить побожною, принаймні у формальних, зовнішніх, проявах. І це підтверджується доволі мізерною часткою «грішників» у Київській митрополії XVIII ст.

Соціальні характеристики «грішників» та основні причини невиконання віруючими свого християнського обов'язку. Серед осіб, які пропускали сповідь «за нераченієм» чи «за отлучкою» (див. табл.2), безсумнівними лідерами були посадські (купці, цехові) – 55,03% (із них 32,37% – чоловіки, 22,66% – жінки), що й не дивно з огляду на специфіку їхніх занять – часті переїзди торгових людей. За ними йшли військові (що також було пов'язане з професійною діяльністю) та посполиті – по 13,67%. Доволі високий відсоток посполитих пояснюється значною питомою вагою цієї категорії населення у загальній чисельності жителів митрополії (див. табл.3). На третьому місці серед тих, хто пропустив сповідь, стоять дворові (4,32%) – також традиційно третя за чисельністю (після посполитих і військових²⁶) категорія населення Гетьманщини. За ними йшли представники військової старшини (як козацької, так і імперське офіцерство) – 2,52%, приказні (секретарі, протоколісти, перекладачі, канцеляристи) та різночинці (дворяни, діти боярські, служилі тощо) – по 0,72%. Завершували цю категорію «грішників»

²⁴ Там само. – Ф.1015. – Од.зб.1–6, 6 а, 10, 10 а, 14, 18, 20, 20 а, 24, 26–28, 28 а; Оп.1016. – Од.зб.1–3, 5, 7–9, 11–13, 15, 25, 28, 345; Оп.1017. – Од.зб.1 а, 2; Оп.1020. – Од.зб.954; Ф.130. – Оп.2. – Од.зб.46, 212.

²⁵ Там само. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.6; Оп.1020. – Од.зб.2268, 3067, 3379; Оп.1021. – Од.зб.56; Оп.1024. – Од.зб.2194; ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135.

²⁶ Під «військовими» тут маються на увазі як козаки й члени їхніх сімей, так і представники регулярних імперських військ, розквартированих на території Гетьманщини.

духовні – а саме один дячок, який пропустив сповідь із невідомих причин (0,36%). Примітно, що священники та члени їхніх родин зазвичай становили четверту (інколи п'яту) за чисельністю категорію населення Гетьманщини. Їх питома вага коливалася від 2,7% до 3,15%, що значно перевищувало чисельність приказних (від 0,4% до 0,8%) та різночинців (0,04–1,79%). Водночас посадські люди – лідери серед цієї категорії «грішників» – стабільно посідали п'яте (деколи четверте) місце серед усіх чинів Гетьманщини. Для порівняння, за даними Б.Миронова, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. по всій Російській імперії «найвищий відсоток відвідуваності сповіді був у духівництва, потім – у дворян та чиновників, далі – в осіб військового й міського станів; найчастіше пропускали сповідь селяни, проте це було радше наслідком незалежних від людини обставин» (як правило, чимала відстань до храму, весняно-осіннє розпутья та ін.)²⁷. Як можна помітити, у цілому наші дані корелюють із твердженням Б.Миронова, за винятком того, що селяни Гетьманщини з урахуванням значної частки їх серед усього населення, не були лідерами з пропуску сповіді. Не в останню чергу це пояснюється меншою (ніж у цілому по Російській імперії) площею парафій Київської митрополії, де церква була майже в кожному поселенні.

Серед причин, через які люди (203 особи) пропускали річну сповідь (з усіх випадків, де їх названо), переважали недбальство («нерачение») – 111 (або 54,68%) та відсутність на період Чотиридесятниці в парафії («за отлучкою») – 86 осіб (42,36%). Інші причини становили лише 2,96%. Серед них: 1 – «полской религии держится»²⁸, 2 (подружжя) – «за четырехженства»²⁹, 1 – «умре»³⁰, 2 (точніше, одна особа за різні роки) – «за несостоянием ума»³¹.

Не менш показовими щодо внутрішньої потреби у сповіді були причини, якими люди виправдовували нерегулярну практику очищення сумління. Наприклад, 70-річна дружина купця Венедиктова – Марія Іванова, пояснювала, що їй упродовж кількох років стати до сповіді заважала хвороба та пов'язані з цим витрати, а також постійні торгові справи: «А годов зо два она Марія то за немошью своею, в которой будучи всегда витрати имѣла, то за повсягодною торговлею не исповѣдалась. А сего 1737 года у протопопа Верхнего града Кіева Стефана исповѣдалась в Петров пост, токмо не причащалась за тяжкою зубов болезнію»³². А, приміром, Анна Чертюнкова (парафіяльний ієрей помилково назвав її Євдокією) твердила, що «в 735 году и 736 не исповѣдалась и не причащалась за зеллою немошью женскою, о какой немоши женской может свѣдетелей представить» (два роки поспіль!). «В 737 году исповѣдалась и причащалась [...] в пост Спасов [...], а в Святую Великую Четыредесятницу не исповедалась и не причащалась за болезнію, іменно горачкою»³³ – як бачимо, звичка відкладати сповідь на останні дні Великоднього посту, коли вона просто фізично не могла цього зробити,

²⁷ *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – С.327–328.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.75.

²⁹ Там само. – Арк.78.

³⁰ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.345. – Арк.1.

³¹ Там само. – Оп.1020. – Од.зб.2094. – Арк.2; Од.зб.1517. – Арк.4.

³² Там само. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.9.

³³ Там само. – Арк.8 зв.

призвела до того, що в Анни за три останні роки забракло для цього часу (окрім 1737 р., коли вона таки висповідалась у Спасів піст³⁴). Щоправда, парафіяльний священник виклав дещо іншу версію причин її сповіді: «Чертюнков не исповедлся и не причащался чрез время двенадцать летное. Толко жена его Евдокия будучи при лабости (слабости? – О.Р.) в 733-м или 734-м годѣ заподленно не упомнѣл, исповедался и причащался, а иных годов також не исповедалась и не причащалась»³⁵. Тож єдиним мотивом, що спонукав жінку до сповіді, напевно, був страх смерті без покаяння.

У сповідному розписі 1742 р. церкви Покрови Богородиці Верхньокиївської протопопії знаходимо позначку про відсутність на сповіді «за немощю злою» 21-річної Марії Сидорової³⁶ – хоча, за логікою, будучи не у змозі прийти до церкви їй слід було б покликати духівника до себе, аби висповідатися на випадок загострення хвороби.

Як свідчив Іван Чертюнков, за 12 років проживання в парафії Іоанна Золотоустого він жодного разу, окрім Спасівки 1737 р., не сповідався в місцевого ієрея через часті від'їзди з дому³⁷. Тетяні Бойківні висповідатися в 1750 р. завадила судова тяганина³⁸. Моровський сотенний писар Артемон Корецький у 1755 р. у відповідь на вмовляння парафіяльного священника сповідатися після повернення з «отлучки», як того вимагали укази, заявив, що «ты де мене не примусишь, схочу стану говѣть, а схочу не стану. Мой де і командир бунчуковый товарищ Бурковский не говел»³⁹. Тож у парафіян щоразу знаходилася маса причин, які перешкоджали їм бодай раз на рік будь-що відвідати духівника. Неабияку роль при цьому відігравала звичка відкладати сповідь на останні дні посту, коли мізерні прикrostі могли стати на заваді виконанню християнського чину. Навіть пропустивши обов'язкову сповідь у Чотиридесятницю, вірні не намагалися виправитися в інші пости, допоки не потрапляли в поле зору церковних та світських органів влади. І це явище, схоже, було звичним по всій Російській імперії. Так, за спостереженнями М.Покровського, не лише старовіри, але навіть прихильники офіційної церкви у Сибіру масово пропускали щорічні сповідь та причастя через суто побутові причини⁴⁰.

Серед осіб, що сповідалися, проте не причащалися (див. табл.4), безумовними лідерами були посполиті – 1251 із 1916 (65,29%). Із них, за порадою духівника, утрималися від причастя 364 особи (42,32%) – це з тих випадків, де

³⁴ Показово, що у сповідному розписі Верхньокиївської Золотоустовської церкви за 1737 р. під номером 121 числяться «посадской Іван Васильев син Чортов» та «жена его Анна Яковлева» такими, що сповідалися та причащалися у Великодній піст (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1016. – Од.зб.2. – Арк.72).

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.21.

³⁶ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв.

³⁷ «В приходе Златоустенском не исповедовался, и неприобщался тайнам христовым, за частою отлучкою, у своего приходского священника, кроме сего настоящего 737 года и то в пост Спасов, а в святую четьридесятницу не исповедался за тем, что был на подряде за плитами» (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.133. – Од.зб.39. – Арк.7).

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1685. – Арк.4.

³⁹ Там само. – Од.зб.2723. – Арк.2.

⁴⁰ Покровский Н.Н. Организация учёта старообрядцев в Сибири в XVIII в. // Русское население Поморья и Сибири (период феодализма): Сб. ст. памяти члена-корреспондента АН СССР В.И.Шункова. – Москва, 1973. – С.381–406.

відомі причини. Далі йшли військові – 582 (30,38%) від загальної кількості осіб, що залишилися без причастя. Переважна більшість їх пропустили причастя «за нерачением» – 443 особи (51,51%) із тих, де відомі причини. Натомість 32 (3,72%) – за порадою духівника, 1 жінка – з поважної причини («за неможістю злою»), а щодо 106 осіб причини пропуску причастя не уточнялися. На третьому місці стояли посадські – 27 осіб (1,41%), 4 з яких були позбавлені причастя за порадою духівника. Далі в низхідному порядку йшли дворові (18 осіб, або 0,94%; 1 – «за нерачением», а щодо решти причини не уточнено), різночинці (10, або 0,52%), військова старшина – 7 осіб (0,37 %) – всі «за нерачением» та 6 духовних осіб (0,31%), причому 2 з них – дячок⁴¹ і невістка священника⁴² – за порадою духівника.

Загалом серед цієї категорії «грішників» 52,67% (453 особи) становили ті, хто висповідалися, але залишилися без причастя «за нерачением», та 46,97% (404 особи) – ті, хто утрималися від причастя за порадою духівника. Серед інших причин (усього згадано три випадки, або 0,35% – усі жінки), які стали на заваді при отриманні причастя, зазначаються, що «по исповеди родила отроча»⁴³ та два випадки «за случившеюся неможістю злою»⁴⁴.

Нагадаємо, що згідно з додатком до Духовного регламенту від 28 лютого 1722 р., аби розкольників не ухилялися від причастя в никонівських церквах, священники повинні були давати його всім, хто прийшов на сповідь, незалежно від тяжкості гріха⁴⁵. Тож що саме в умовах XVIII ст. крилося під пропуском сповіді «за нерачением», та ще й у такій значній кількості, залишається загадкою. Це вказує на розведення у часі сповіді та причастя – принаймні сповідь увечері, а причастя вранці (а, можливо, і пізніше). Імовірно, для тогочасних людей відбуття сповіді без причастя вже видавалося достатнім, аби вважати себе добропорядним християнином, або ж вони не відчували у цьому особливої потреби. Таким чином, ставиться під сумнів побожність відповідної категорії населення, перш за все військових (у тому числі представників імперських військ). Примітно, що з 1347 «холостих» гренадерів, які перераховувалися окремими списками у трьох парафіях Києво-Печерської фортеці (а саме церков Св.Феодосія – 723 особи, Воскресіння Христового – 509 та Св.Іоанна Предтечі – 115 осіб) 371 (або 27,5%), тобто, трохи більше, як кожен четвертий солдат, пропустили причастя «за нерачением»⁴⁶ (див. табл.5).

Сімейний стан та гендерні характеристики. Із 278 осіб, які не сповідалися взагалі (див. табл.2), дві третини (181, або 65,11%) припадало на чоловіків, і лише 34,89% (97 осіб) – на жінок. Причому чоловіки були безумовними лідерами за всіма групами причин пропуску сповіді.

Приблизно така ж закономірність простежується й у випадку з особами, які сповідалися, проте не причащалися (див. табл.4). Зокрема, з 1916 таких

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.532. – Арк.2.

⁴² Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1425.

⁴³ Там само. – Од.зб.2. – Арк.17 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.22 зв.; Оп.1015. – Од.зб.6 а. – Арк.47 зв.

⁴⁵ ПСПР. – Т.ІІ: 1722 г. – №454; Т.ІІІ: 1723 г. – №117.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.31–43 зв., 88–97 зв., 160–160 зв., 162–162 зв.

1225 (63,94%) становили чоловіки, натомість жінок було лише 691 (36,06%). Щоправда, у цій групі «грішників» простежується більша гендерна строкатість порівняно з особами, які взагалі не сповідалися. Так, лєвова частка тих, хто не причащався «за нерачением», припадає на чоловіків – 98,23% (445 із 453 осіб), тоді, як із 404 осіб, що залишилися без причастя за порадою духівника, 221 (54,70%) становили жінки.

Якщо проаналізувати сімейний стан «грішників», то виходить, що найчастіше безпричинно пропускали сповідь подружні пари – 16 (або 32 особи), тобто 49,23% від усіх тих, які взагалі не відвідували духівника (із 65 осіб, щодо яких удалося простежити сімейний стан) (див. табл.6). На другій позиції стояли неодружені чоловіки («холості») – 18 осіб (27,69%), з яких 55,6% – «за нерачением» і 44,4% – «за отлучкою». А на третій – дівці (5 випадків, або 7,69%). Причому одна 12-річна дівчинка пропустила сповідь «понеже в службе»⁴⁷, а четверо дівчат, що пропустили її «за нерачением», значилися в реєстрі осіб Полтавського повіття, котрі не сповідалися 1757 р., разом з їхніми батьками та іншими членами родини (без згадок про чоловіків чи дітей, звідки й робиться висновок про їх незаміжжя)⁴⁸. За ними йшли одружені чоловіки, дружини яких сумлінно виконали свій християнський обов'язок – 4 випадки (6,15%) та вдови – 3 випадки (4,62%, усі – «за нерачением»). Відомо по 1 випадку (1,64%) пропуску сповіді вдівцем «за нерачением» та заміжною жінкою, яка «полскої религии держится»⁴⁹, тоді, як її чоловік відвідував духівника.

Серед осіб, які сповідалися, але не причащалися, безумовними лідерами були неодружені чоловіки – 411 з 913, або 45,02%. Із них 383 (93,19%) пропустили сповідь «за нерачением». Друге місце у цій категорії «грішників» посіли сімейні пари – 146 (або 292 особи), що становило 31,98%. Із них лєвова частка – 137 пар (274 особи, або 93,84%) були позбавлені причастя за порадою духівника. Примітно, що здебільшого це молоді люди у віці 14–40 років (131 подружжя, або 95,62% від усіх сімейних пар, позбавлених причастя священником), що навіть підозри про характер їхніх «гріхів», які, напевно, були пов'язані з деякими обставинами подружнього життя. В.Дьячков, вивчаючи фактори формування селянських родин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі Тамбовської губернії, дійшов висновку, що «активність статевого життя селян [...] була приблизно однаковою в усі пори року зі зрозумілим, проте незначним, зростанням у період весіль, у м'ясоїд та з ще менш помітним послабленням у жнива»⁵⁰. У нашому випадку, коли на всю Київську митрополію зафіксовано лише 146 пар, яких можна запідозрити в порушенні заборони на інтимні стосунки під час посту, напрошуються два можливі пояснення цього явища – або місцеві люди більш ретельно, ніж жителі Тамбовщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., дотримувалися заборони на тілесну близькість у піст, або ж навпаки – це явище було настільки типовим, що духівники на нього навіть

⁴⁷ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.103.

⁴⁸ «Никита Поляков, син его Андрей Поляков, жена его Мария, сестра ее Наталия», «Иван Кошевар, жена его Ирина, дети их: Параскевия, Марія», «Мария Егорова Селезнева, дочь ее Мария» (див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1044. – Арк.4; Оп.1020. – Од.зб.2998 а. – Арк.2; Оп.1024. – Од.зб.2197. – Арк.5 зв. – 6).

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.22.

⁵⁰ Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или О факторах... – С.4.

не звертали уваги, а наші «підозрювані» натомість «відзначилися» якимись особливими порушеннями правил сімейного життя⁵¹.

На третє місце серед тих, хто залишився без причастя, слід поставити одружених жінок, чії чоловіки сумлінно виконали свій християнський обов'язок – 114 осіб (13,36%). Причому переважна більшість із них (108, або 94,74%) – за порадою духівника. З іншого боку, одружені чоловіки, чії жінки не привернули до себе увагу духовних властей (разом 7,34%), у 50 випадках із 67 (або 74,63%) пропустили причастя за власним недбальством, і лише 25,37% – за порадою духівника. На відміну від одружених чоловіків майже всі вдівці (23 з 24 осіб) залишилися без причастя за порадою духівника – це 2,63% у названій категорії «грішників». Лише 0,77% (7 осіб) становили вдови та солдатки, яким духівник не дозволив причаститися, і жодного пропуску – через власне недбальство. Тож, як бачимо на прикладі вдівців, із плином часу їх завзяття у виконанні свого християнського обов'язку зростало.

Цікаво, що у цій категорії «грішників» узагалі відсутні незаміжні дівичі, що контрастує з наведеними даними про доволі високий відсоток молодих подружніх пар та окремих молодичь, які утрималися від причастя за порадою духівника. Це ще раз підтверджує нашу тезу про те, що переважна більшість осіб були позбавлені причастя духівником через гріхи, пов'язані з їх шлюбним (сексуальним) життям.

Ще одна характерна деталь. Були родини, кілька членів яких (не подружні пари, а батьки – діти, брати – сестри, зяті – невістки) потрапляли до числа «грішників». На сьогодні вдалося відшукати відомості про 20 таких сімей. Із них 8 (40%) узагалі пропустили сповідь. У 12 родинах (60%) кілька членів (але не подружжя) залишилися без причастя за порадою духівника. У тому числі одна сім'я, де батько сповідався й причащався, мати та три дорослі сини пропустили причастя «за нераченієм», а невістка була позбавлена його за порадою духівника⁵².

Убачати за цими даними спроби приховати свою належність до розколу не видаються переконливими, оскільки зазвичай серед позбавлених причастя домінувала молодь (діти домогосподарів). Тож якби йшлося про прихований розкол, то, напевно, лідувати мали б особи більш похилого віку, які відзначаються релігійною консервативністю, але в переважній більшості всі вони були на сповіді й причащалися. До того ж доволі часто у сім'ях, де обоє з подружжя були позбавлені причастя, їхні малолітні діти (7–16 років) та інші домоцадці ретельно виконували свій християнський обов'язок⁵³.

Вікові характеристики. Із тих «грішників», чий вік достеменно відомий (молоді домогосподарі), найчастіше сповідь пропускали чоловіки у віці 26–40 років, частка яких становила 40,74% (див. табл.7). Наступними віковими категоріями «грішників» серед чоловіків були 15–25-річні (дорослі, часто

⁵¹ Як відомо, церковні правила регулювали не лише час для шлюбного життя, а навіть пози та дозволені утіхи (більш детально див.: Алмазов А. Тайная исповедь в православной восточной церкви: Опыт внешней истории: Исследование преимущественно по рукописям. – Т.І–ІІІ. – Одесса, 1894; Смирнов С. Древнерусский духовник: Исследование по истории церковного быта. – Москва, 1913. – 290 с.; Корогодина М.В. Исповедь в России в XIV–XIX вв.: Исследование и тексты. – Санкт-Петербург, 2006. – 584 с.).

⁵² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1470.

⁵³ Див., напр.: Там само. – Арк.1298 зв., 1299 зв., 1312–1312 зв.

одружені, але ще жили при батьках; 24,07%) та 41–55 років (16,67%). Тобто, найчастіше пропускали сповідь молоді здорові чоловіки. Як правило, це були посадські або військові, котрі часто змінювали місцеперебування, та селяни, які час, призначений для сповіді, імовірно, змушені були витратити на добування хліба насущного для своїх сімей. Не надто прагнули очистити совість перед духівником 7–14-річні (12,96%). Натомість особи похилого віку (56–65 років) та старші доволі ретельно виконували свій християнський обов'язок. Зокрема, серед чоловіків у віці 56–65 років відомо лише 2 випадки пропуску ними сповіді «за нерачением» (3,70%), та 1 випадок у віці 81 рік – без уточнення причини⁵⁴.

Серед жінок у віці 56 років і старше взагалі не зафіксовано жодного випадку без-причинного пропуску сповіді. Найчастіше її пропускали 15–25-річні та 41–55-річні (по 5 випадків, або 35,71% на кожен віковий проміжок). Натомість у віці 26–40, як і 7–14 років зафіксовано лише по 2 випадки (по 14,28%). Дати раціональне пояснення такому ставленню до сповіді у відповідні вікові інтервали доволі складно. Можливо, у віці 15–25 років нещодавно віддані заміж молоді за сімейними клопотами (новонароджені немовлята) не могли відшукати вільного часу?

Чоловіки найчастіше пропускали причастя також у віці 26–40 років, що становить 54,38% із числа тих, чий вік відомий (див. табл.8). На другому та третьому місцях, як і у випадку із «затягнутими несповідальниками», стояли вікові категорії 15–25 (32,5%) та 41–55 (9,38%) років. Така розкладка властива для осіб, які пропустили причастя через власне недбальство – як чоловіків, так і жінок. Проте (характерна деталь), за порадою духівника чоловіки найчастіше пропускали причастя у віці від 15 до 25 років – 42,13% з усіх чоловіків, котрі пропустили сповідь за цією причиною. На другому місці стояли позбавлені причастя у віці від 26 до 40 років (35,53%). Далі по низхідній йшли позбавлені причастя духівником чоловіки у віці 41–55 років (14,72%), 56–65 (4,57%) і старші 65 (2,54%) років. На сьогодні відомо лише про один випадок, коли 14-річний, проте вже одружений, молодик був позбавлений причастя за порадою духівника⁵⁵.

Ті ж самі тенденції спостерігаємо й на прикладі жінок, які були позбавлені причастя за порадою духівника: 15–25 років – 54,30%, 26–40 років – 37,11%, 41–55 років – 4,29%, 56–65 років – 1,95%, понад 65 років – 1,56%. Крім того, було ще два випадки заміжніх жінок у віці 14 років (0,48%). Тобто, можемо говорити про зменшення цієї категорії «грішників» з їх старінням. Щоправда, відкривають її молоді особи, але вже пошлюблені (1 одружений чоловік та 2 молоді у віці 14 років – наймолодші представники цієї категорії «грішників»).

На користь тез про те, що «грішники» – це в переважній більшості молоді, але вже зрілі особи, свідчить наступне. Як згадувалося вище, у сповідних розписах із трьох парафій Києво-Печерської фортеці окремими групами наводяться списки неодружених солдатів, значна частина яких (близько 1/4) сповідалися, але не причастились через власне недбальство. Оскільки солдати – це одна соціальна категорія й приблизно в однакових вікових межах, ми спробували обчислити середній вік «грішників» і порівняти його з середньостатистичним віком відповідної групи солдатів (див. табл.5). Отже, з 1347 солдатів, вік

⁵⁴ Там само. – Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.193.

⁵⁵ Там само. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1324.

яких брався до обрахунків, 371 особа залишилася без причастя через власне недбальство. Середній вік усіх солдатів – 30,28 років. Натомість, середній вік «грішників» дещо нижчий – 29,78 років. Водночас середній вік солдатів, які сповідалися й причащалися, становить 30,47 років, тобто трохи вищий за середньостатистичний по всій аналізованій групі.

Географічні характеристики та залежність від типу поселення. На даний момент однозначно говорити про прив'язку «грішників» до певних географічних регіонів доволі проблематично. Оскільки наявні джерела спорадичні, виділяти регіональні типи «грішників» також не видається коректним. Щоправда, якщо взяти за критерій відліку, скажімо, розкидані по різних полках Гетьманщини вотчини Києво-Печерської лаври (загалом 80 парафій)⁵⁶, то кидається у вічі дивна закономірність. Майже всі особи, котрі в 1756 р. безпричинно не причастилися, згідно з книгою сповідних розписів вотчин Києво-Печерської лаври (а саме 557 із 563, згаданих у цій книзі), були мешканцями Києво-Печерської фортеці та околиць (в тому числі по 1 особі з м. Бровари та с. Романівка). Натомість усі парафіяни, які залишилися без причастя за порадою духівника, припадали на Белгородську губернію (308 осіб). І згадано лише 1 особу (козак із м. Сміли), яка безпричинно пропустила сповідь⁵⁷. Подібні тенденції підтверджуються і даними інших розписів та підсумкових екстрактів.

Найчастіше згадки про пропуски сповіді й причастя за недбальством зустрічаються в парафіях великих міст (у першу чергу Київ), де традиційно мешкали військові (власне представники імперських військ, а не козаки) та посадські (передовсім купці) (див. табл.9). Серед осіб, які без поважних причин («за нераченієм») пропустили річну сповідь, частка міських і сільських жителів приблизно однакова (відповідно 49,43% і 50,56%). Щоправда, серед сільських більше осіб, які пропустили сповідь через свою «отлучку» із парафії – 69 осіб із 86, що становить 80,23%. Завдяки цьому збільшилася загальна частка селян серед осіб, які пропустили річну сповідь (64,4% – селяни та 35,59% – міщани).

Натомість особи, які сповідалися, але не причащалися «за нераченієм» – 100% (565 осіб) – були міськими парафіянами. На противагу цьому лівова частка тих, хто залишився без причастя за порадою духівника, припадала на жителів сільської місцевості (90,93%). Як наслідок, питома вага селян у загальній масі «грішників» становила 67,61%, тоді, як міщан – 32,39%.

Як бачимо, схильність до ігнорування свого християнського обов'язку частіше демонстрували міські парафіяни, натомість селяни, схоже, більш щирозсердно каюлися (з огляду на доволі високий відсоток осіб, точніше, подружніх пар, які були позбавлені причастя духівником).

III. Збірний портрет «грішників»

Якщо підсумувати все, викладене вище, то виходить, що найчастіше пропускали річну сповідь посадські (тобто, торгові люди) та військові. В основному це були чоловіки (2/3 від усіх пропусків сповіді) працездатного

⁵⁶ Див.: ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1324.

⁵⁷ Там само. – Арк.746.

віку (26–40 років), що цілком логічно пояснюється специфікою їх занять, які передбачали часті від'їзди з дому у справах. Щоправда, ці категорії приблизно в рівному співвідношенні пропускали сповідь як через від'їзди, так і «завдяки» власному недбальству. Навіть якщо в них була можливість вчасно висповідатися, вони не надто квапилися це зробити. Піклування про спасіння душі для них явно відступало на другий план порівняно з буденними турботами земного життя. Зрозуміло, що купці та військові (представники регулярних імперських військ) як правило мешкали в містах.

Натомість без причастя через власне недбальство найчастіше залишалися неодружені військові (90%) у доволі молодому віці – 29–30 років. Звісно, це також були парафіяни міських церков. Зі збільшенням віку заповзяття до відправлення церковних таїнств зростало. Тож є спокуса подібне недбальство списати на молодечу легковажність. Щоправда, відкритим залишається питання, яким чином людина XVIII ст., відбувши сповідь, уникала, хай навіть невідомо, отримання причастя? Можливо, за цим стояла невиконана епитимія, накладена під час першої сповіді? А втім, це лише здогади.

На відміну від міських парафіян, які залишалися без церковних таїнств через власне недбальство, селяни, особливо посполиті, добросовісно відвідували духівників, і, схоже, щиросердно розповідали про всі «гріхи» свого земного існування. Якщо вони й залишалися без отримання сакраментів, то тільки за порадою духівника. Примітно, що у цій категорії «грішників» також лідирували молоді люди, особливо жінки, або подружні пари у віці від 17 до 40 років. Усі вони були пошлюбленими, або, значно рідше, удовами та вдівцями. Такі вікові групи серед цієї категорії «грішників» змушують думати, що основною причиною позбавлення їх духівником причастя були повідані на сповіді деталі сімейного (сексуального) життя. Тому до цієї категорії й потрапили ряд молодих неодружених чоловіків, але взагалі відсутні дівичі. Як відомо, у традиційному українському суспільстві дошлюбні стосунки не допускалися. І якщо у випадку неодружених чоловіків їхні «гріхи» простежити було дуже складно, то для дівичі це було рівнозначним самогубству. Утримання від причастя за порадою духівника – це єдина категорія «грішників», де жінки (54,7%) кількісно переважали над чоловіками (45,3%). Особливо це стосувалося посполитих. Отже, жінки були більш схильними до саморефлексії та щирості під час сповіді.

Найневиннішими у плані проблем із відвідинами сповіді та причастя залишалися дівчата – лише 4 умовні згадки про пропуск ними сповіді «за нераченням». Та й то не з власної провини, оскільки незаміжні дівчата зазвичай виконували волю батьків (3 випадки), або своїх господарів (у випадку, якщо перебували в наймах). І жодної згадки про пропуск ними причастя за порадою духівника.

Охарактеризувавши основні типи «грішників» – тобто осіб, в яких через певні причини виникли деякі проблеми з відвідинами річної сповіді та причастя, зазначимо, що ми цілком свідомі того, що ці дані неостаточні й неабсолютні. Тим більше такими не можуть бути наші намагання пояснити подібні розкладки «грішників». Проте, сподіваємося, ці підрахунки дозволяють подивитись на проблему народної побожності під дещо іншим кутом зору.

Табл.1

**Порівняльна таблиця відомостей,
що збереглися до нашого часу, про відсутніх на сповіді за 1757 р.**

«Ведомость о лицах прошедшего 757 года во святую четьредесятницу и другие потом следующие Петров, Успенской и Филипов посты, за нерачением неисповедавшихся, такоже о раскольниках»			«Ведомость о небывших за нерачением в 1757 год во всь святія посты у исповеди и святых таин причастия и о раскольниках з мянных метрических книг выписанная 1758 года, генваря»			«Ведомость о лицах прошедшего 757 года в стую четьредесятницу и другие потом следующие Петров и Филипов посты за нерачением неисповедавшихся, такоже и о раскольниках» ¹		
№п/п	НЕ ИСПОВЕДАЛИСЬ в приходе свято Успенском Соборном Кієвоподолском	Лета	№п/п	НЕ ИСПОВЕДАЛИСЬ в приходе святоуспенском соборном Долском	Лета	№ п/п		Лета муж. Лета женск.
1	Яким Наумов купец	33	1	Яким Наумов купец				
2	у него же в дворе квартирующій Андрей Трофимов Алимов	37	2	в том же дворе квартирующій Андрей Трофимов				
	в приходе Доброниколском Кієвоподолском			в приходе Доброниколском Кієвоподолском				
3	жительствующие в подсусьдках в дворѣ Смородиновых Иван Михайлов	35	3	жительствующие в подсусьдках в дворе Смородиновых Иван Михайлов	35			
4	жена его Ирина Антонова	30		Жена его Ирина Антонова	30			
	в приходе Духовском Кієвоподолском			в приходе Духовском Кієвоподолском				
5	посадскій Герасим Фомичъ	33	4	посадскій Герасим Фомичъ	33			
	РАСКОЛНИКИ в приходе Духовском Кієвоподолском			РАСКОЛНИКИ в приходе Духовском Кієвоподолском				
1	Симеон Тихонов Сенкин, житель слободы Шаломова	36		Симеон Тихонов Сенкин житель слободы Шаломова	36			
2	жена его Евфимия Михайловна	22		жена его Ефимия Михайлова	22			
	в приходе Борисоглебском Кієвоподолском			в приходе Борисоглебском Кієвоподолском				
3	жыпочые расколники в дворе монастыря Кієвопечерскія Лавры Феодор Родионов Машедин	42		жиючіе расколники в дворѣ монастыря Кієвопечерской лавры Федор Родионов Ма- шпедин, житель города Москви	42			
4	жена его Елена Афанасієва	32		жена его Елена Афанасієва	32			
5	брат его родной Иван Родионов	23		брат его родный Иван Родионов	23			
				РАСКОЛНИКИ			РАСКОЛНИКИ	
				полку Нежинского в городе Батурине в приходѣ Старопокровс- ком жительствующие			полку Нежинского в городе Батурине в приходе Святопокровс- ком жительствующие	
				Василій Афанасієв	37		Василій Афанасієв	37
				жена его Евдокія Матвеевна	33		жена его Евдокія Матвеевна	33
				дети их: Тимофей	10		дети их: Тимофей	10
				Петро	8		Петро	8
				Екатерина	4		Екатерина	4

Продовження табл. 1

		НЕИСПОВЕДАВШИЕСЯ		НЕИСПОВЕДАВШИЕСЯ		
		полку Полтавского		полку Полтавского		
	5	в селе Лучках жительствующий бунчуковый товариш Петро Павловский	53	в селѣ Лучках жительствующий бунчуковый товариш Петро Павловский		
		полку Нежинского		полку Нежинского		
		в селе Серединной Будѣ в приходе Троецком		в селе Серединной Будѣ в приходе Святотроицком		
		{Иван Глухар} ²				
		жена его Агафія Алексеевна				
	6	син их Митр Салин	1	Лазар Салин		
		жена его Евдокія	2	жена его Евдокія		
	7	Никита Поляков	3	Никита Поляков		
	8	син его Андрей Поляков	4	син его Андрей Поляков		
		жена его Марія	5	жена его Марія		
		сестра ея Наталія	6	сестра его Настасія		
	9	Ларион Евфимов	7	Ларион Евфимов		
		жена его Евдокія	8	жена его Евдокія		
	10	Афанасій Козаринов	9	Афанасий Казаринов		
		жена его Феодосія	10	жена его Феодосія		
	11	Афанасій Обоянец	11	Афанасий Обоянец		
		жена его Анна	12	жена его Анна		
	12	Дмитрий Обоянец	13	Дмитрий Обоянец		
		жена его Агрипина	14	жена его Агрипина		
		Софія Яковлева	15	София Яковлевна		
	13	син ея Петро	16	син ея Петр		
		жена его Анна	17	жена его Анна		
	14	Иван Кошевар	18	Иван Кошевар		
		жена его Ирина	19	жена его Ирина		
			20	дети их: Параскевия		
			21	Марія		
			22	Федор Чесниковец		
			23	Иван Чесниковец		
			24	жена его Анна		
			25	Иван Елганец		
			26	жена его Марія		
			27	Андрей Кошеваров		
			28	Петро Кошеваров		
			29	Иван Зобов		
			30	Григорий Зобов		
			31	Назар Парфиліев		
			32	Семен Орланин		
			33	Борис Староверец		
				ИТОГО	м	ж
				неисповедавшихся	20	11
				расколников	3	2

Примітки:

1 – Відомість було підготовлено для відправки у Генеральну військову канцелярію.

2 – Закреслено в тексті.

Табл.2

**Соціальні характеристики осіб, старших 7-ми років,
котрі не сповідалися, та причини пропуску сповіді**

Соціальний стан	«За отлучкою»		«За нераченням»		Інші		Не уточнено причини		Усього			Частка по соціальних категоріях населення серед усіх осіб (%)		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Посадські	35	31	36	19	—	—	19	13	90	63	153	32,37	22,66	55,03
Військові	6	—	8	2	—	—	10	2	24	4	38	8,63	1,44	13,67
Посполиті	2	—	4	2	2	2	17	9	25	13	38	8,99	4,67	13,67
Дворові	3	1	3	1	—	—	3	1	9	3	12	3,24	1,08	4,32
Старшина	4	—	3	—	—	—	—	—	7	—	7	2,52	—	2,52
Приказні	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	0,72	—	0,72
Різничинці	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	0,72	—	0,72
Духовні	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	1	0,36	—	0,36
Не уточнено	—	—	19	14	2	—	—	—	21	14	35	7,55	5,04	12,59
Усього	54	32	73	38	4	2	49	25	181	97		65,11	34,89	100
Разом (осіб)	86		111		6		75		278			278		
Загальний відсоток серед усіх осіб, що пропустили сповідь	19,42	11,51	26,26	13,67	1,44	0,72	17,63	8,99	65,11	34,89	100			
	30,935		39,928		2,158		26,978		100			100		
Відсоток серед осіб, що пропустили сповідь із відомих причин	26,60	15,76	35,96	18,72	1,97	0,99			131 особи	72 особи	203 особи	64,53	35,47	100
	42,36		54,68		2,96									

Табл.3

**Співвідношення різних категорій населення
в Київській митрополії у XVIII ст.**

Рік	Територія		Загальна чисельність населення	Військові	Поселяни	Посполиті	Дворові	Духовні	Цехові, посадські	Приказні	Різничинці	Розкольники
1740	Ніжинська протопопія ¹	осіб	69 644	30 416	18 223	—	19 166	1607	194	43	—	—
		%	100	43,67	26,17	—	27,52	2,31	0,28	0,06	—	—
1745	Гадяцька протопопія ²	осіб	25 322	10 447	2035	10 923 ³	1092	797	—	19	11	—
		%	100	41,26	8,04	43,14	4,31	3,15	—	0,08	0,04	—
1753	Прилуцька протопопія ⁴	осіб	62 890	22 282	26 534	—	11 412	1686	931	45	—	—
		%	100	35,43	42,19	—	18,15	2,68	1,48	0,07	—	—
1758	Прилуцька протопопія ⁵	осіб	63 882	23 574	27 047	—	10 886	1852	487	36	—	—
		%	100	36,90	42,34	—	17,04	2,89	0,76	0,06	—	—
1761	Полтавське повіття ⁶	осіб	383 814	192 822	146 571	—	18 443	7960	11 986	152	6880	—
		%	100	50,24	38,19	—	4,80	2,07	3,12	0,04	1,79	—
1770	Київська митрополія ⁷	осіб	1 146 903	547 406	430 558	—	107 993	27 378	27 892	831	4815	98
		%	100	47,72	37,54	—	9,42	2,39	2,43	0,07	0,42	0,009

Продовження табл.3

1756	Вотчини Києво- Печерської лаври ⁸	осіб	76 503	14 462	53 375	–	185	1602	1872	64	3412	431
	%		100	18,90	69,77	–	0,24	2,09	2,45	0,08	4,56	0,56

Примітки:

1 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.5. – Арк.1399.

2 – Там само. – Оп.1016. – Од.зб.11. – Арк.480 а – 480б.

3 – У джерелі перемішано категорії населення. Після різночинців слідує «посполиті» – «купеческих, посполитых, торговых людей», та окремо «поселяни» – «подданных, футоран, подварчан, сусед и подсуседков».

4 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.2268. – 2 арк.

5 – Там само. – Од.зб.3067. – 2 арк.

6 – Там само. – Од.зб.3379. – 2 арк.

7 – ІР НБУВ. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8.

8 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.27. – Арк.1687.

Табл.4

Соціальні характеристики осіб, які сповідалися,
але не причащалися, та причини пропуску причастя

Соціальний стан	«По совету духовника»		«За нерачением»		Інші		Не уточнено причину		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
Посполиті	153	211	3	1	–	–	462	421	618	633	1251	32,25	33,04	65,29
Військові	24	8	434	9	–	1	96	10	554	28	582	28,91	1,46	30,38
Посадські	3	1	–	–	–	–	12	11	15	12	27	0,78	0,63	1,41
Дворові	–	–	1	–	–	–	9	8	9	9	18	0,47	0,47	0,94
Різночинці	2	–	–	1	–	1	4	2	6	4	10	0,31	0,21	0,52
Старшина	–	–	7	–	–	–	–	–	7	–	7	0,37	0	0,37
Духовні	1	1	–	–	–	–	1	3	2	4	6	0,10	0,21	0,31
Не уточнено	–	–	–	–	–	1	14	–	14	1	15	0,73	0,05	0,78
Усього	183	221	445	11	–	3	598	455	1225	691	1916	63,94	36,06	
Разом	404		453		3		1053		1916					100
З усіх осіб, що залишилися без причастя (%)	9,55	11,53	23,23	0,57	0	0,16	31,21	23,75	63,94	36,06	100			
	21,09		23,64		0,156		54,96					100		
Серед осіб, що залишилися без причастя з відомих причин (%)	21,28	25,69	51,74	1,28	0	0,35			628	235	860	73,02	27,33	100
	46,976		52,674		0,348				чол.	чол.	осіб	%	%	%

Табл.5

Середній вік неодружених солдатів гарнізону Києво-Печерської фортеці,
що залишилися без причастя «за нерачением» у 1756 р.

Парафія, полк	Неодружені солдати			Сповідалися й причащалися			Сповідалися, але не причащалися		
	осіб	середній вік (роки)	%	осіб	середній вік (роки)	%	осіб	середній вік (роки)	%
Церква Св.Феодосія, Ніжинського полку, неодружені гренадери	723	31,40	100	503	32,40	69,57	220	29,00	30,42
Церква Воскресіння Христового, Київського гарнізону, Полтавського полку, неодружені солдати	509	28,60	100	407	27,90	79,96	102	31,10	20,04
Церква Св.Іоанна Предтечі, Глухівського гарнізонного полку, неодружені солдати	57	33,89	100	31	35,90	54,39	26	31,40	45,61
Церква Св.Іоанна Предтечі, Белгородського гарнізонного полку, неодружені солдати	58	27,80	100	35	35,00	60,34	23	29,00	39,65
Разом	1347	30,28	100	976	30,47	72,46	371	29,78	27,54

Табл.6

**Сімейний стан осіб,
котрі не висповідалися або не причастилися**

Сімейний статус «грішника»	Не висповідалися					Сповідалися, але не причастилися					Разом	
	«за нера- ченням»	«за отлуч- кою»	інше	разом (осіб)	частка у цій категорії «гріш- ників» (%)	«за нераче- нням»	«по совету духов- ника»	інше	разом (осіб)	частка у цій категорії «гріш- ників» (%)	осіб	частка осіб відповідного сімейного ста- тусу в загальній масі «грішників» (%)
Неодружені чоловіки	10	8	–	18	27,69	383	28		411	45,02	429	43,86
Удівці	1			1	1,54	1	23		24	2,63	25	2,56
Одружені чоловіки, дружини яких сповідалися та причасталися	2	1	1	4	6,15	50	17		67	7,34	71	7,26
Подружні пари	32 (16 пар)	–		32	49,23	18 (9 пар)	274 (137 пар)		292	31,98	324	33,13
Одружені жінки, чоловіки яких сповідалися та причасталися	–	–	1	1	1,54	3	108	3	114	13,36	115	11,66
Удови (а також солдатки)	3	–	–	3	4,62	–	7	–	7	0,77	10	1,02
Дівчиді	4	–	1	5	7,69	–	–	–	–	0,00	5	0,51
Усього	52	9	3	65	100	455	457	1	913	100	978	100
Родини, в яких по- кілька членів (але не подружжя) були «грішниками»	8	–	–	8	40	1	12	–	12	60	20	100

Табл.7

**Вікові характеристики осіб, старших 7-ми років,
котрі не сповідалися, та причини пропуску сповіді**

Вікові групи	«За отлуч- кою»		«За нераче- нием»		Інші		Не уточнено причину		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
7–14 років	1	1	6	1	–	–	–	–	7	2	9	12,96	14,28	13,24
15–25 років	4	–	9	5	–	–	–	–	13	5	18	24,07	35,71	26,47
26–40 років	10	–	10	2	–	–	2	–	22	2	24	40,74	14,28	35,29
41–55 років	2	–	5	3	2	2	–	–	9	5	14	16,67	35,71	20,59
56–65 років	–	–	2	–	–	–	–	–	2	–	2	3,70	–	2,94
Понад 65 років	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	1	1,85	–	1,47
Разом осіб, чий вік відомий	17	1	32	11	2	2	3	–	54	14	68	100	100	100
Не уточнено вік	39	31	39	24	2	–	50	28	129	83	212	до підрахунків не включалися		

Табл.8

**Вікові характеристики осіб, що сповідалися,
проте не причащалися, та причини пропуску причастя**

Вікові групи	«По совету духовника»		«За нераче- нием»		Інші		Усього			%		
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом
7–14 років	1 (0,50%)	2 (0,78%)	1 (0,22%)	–	–	–	2	2	4	0,31	0,74	0,44
15–25 років	83 (42,13%)	139 (54,30%)	125 (28,22%)	4 (40%)	–	–	208	143	351	32,5	52,96	37,74
26–40 років	70 (35,53%)	95 (37,11%)	278 (62,75%)	5 (50%)	–	4	348	104	452	54,38	38,52	48,60
41–55 років	29 (14,72%)	11 (4,29%)	31 (6,99%)	1 (10%)	–	–	60	12	72	9,38	4,44	7,74
56–65 років	9 (4,57%)	5 (1,95%)	1 (0,22%)	–	–	–	10	5	15	1,56	1,85	1,62
Понад 65 років	5 (2,54%)	4 (1,56%)	7 (1,58%)	–	–	–	12	4	16	1,88	1,48	1,72
Разом осіб, чий вік вказано	197 (100%)	256 (100%)	443 (100%)	10 (100%)	–	4	640	270	930	100	100	100

Табл.9
Розкладка «грішників» залежно від типу поселення

	Без сповіді					Без причастя					Частка серед «грішників»		
	«за нераче- нням»	«в отлуч- ки»	інше	разом	частка серед осіб, що не спові- далися (%)	«за нераче- нням»	«по совету духов- ника»	інше	не уточ- нено	разом	частка серед осіб, що зали- шилися без причастя (%)	осіб	%
Міські жителі	44	17	2	63	–	565	41	4	7	613	–	676	–
Відсоток мі- щан у цій групі «грішників»	49,43	19,75	100	–	35,59	100	9,07	100	0,78	–	33,87	–	32,39
Сільські жителі	45	69	–	114	–	–	411	–	886	1297	–	1411	–
Відсоток се- лян у цій групі «грішників»	50,56	80,23	0,00	–	64,40	0,00	90,93	0,00	99,22	–	71,66	–	67,61
Усього	89	86	2	177	100	565	452	4	893	1810	100	2087	–

Таблиці складено за:

1 – Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.127. – Оп.1024. – Од.зб.1035. – Арк.1-1 зв.; Од.зб.1044. – Арк.4-5; Оп.1020. – Од.зб.2998 а. – Арк.1-2, Збережено орфографію оригіналу.
2, 4, 6-9 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Од.зб.1125. – Арк.1-3; Од.зб.1517. – Арк.1. 4; Од.зб.3379. – Арк.1-2; Од.зб.2094. – Арк.2; Од.зб.2723. – Арк.1-2; Од.зб.2998 а. – Арк.1-2; Оп.1021. – Од.зб.56. – Арк.1-2; Оп.1024. – Од.зб.411. – Арк.8; Од.зб.532. – Арк.2; Од.зб.802. – Арк.1-4; Од.зб.1035. – Арк.1-2; Од.зб.1044. – Арк.4; Од.зб.2194. – Арк.5-6; Од.зб.2195. – Арк.16; Од.зб.2197. – Арк.1-2; Од.зб.2073. – Арк.5, 8; Оп.1015. – Од.зб.2. – Арк.13-18, 22, 70; Од.зб.3. – Арк.11-28; Од.зб.4. – Арк.1-8; Од.зб.6. – Арк.2; Од.зб.6-а. – Арк.1-13, 47-63; Од.зб.10. – Арк.56 зв.; Од.зб.27. – Арк.3-146, 157-182, 244, 309, 745, 1240-1543; Оп.1016. – Од.зб.1. – Арк.95, 103, 193; Од.зб.2. – Арк.59 зв. – 60 зв., 61-65 зв., 72-73; Од.зб.3. – Арк.86; Од.зб.6. – Арк.6; Од.зб.12. – 66 арк.; Од.зб.13. – Арк.123; Од.зб.345. – Арк.1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.160. – Од.зб.1135. – Арк.8. 5 – ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1015. – Од.зб.3. – Арк.13-19, 22-24 зв., 27; Од.зб.27. – Арк.31-43 зв., 88-97 зв., 160-160 зв., 162-163.

The article considers an aspect of the popular religiosity in characteristics of such persons, which were named «sinners» as Het'manshchyna during the years 1730–1760, namely the a matter of convenience, as well as it permits describing their attending of the Easter confession and Holy Communion by the collective portraits, after having classified them into several people, or their non-participation. The age-related, social, and denominations in respect of the cause of the «sin». In the article gender characteristics of the persons, which, in accordance with were observed the dynamics of transformation of the attitude of the the concessionary lists, made an omission of the obligatory annual different-aged groups' members toward the church sacraments. confession and communion before the parochial priest during The explanation was proposed concerning the reasons, which Forty day fast are collected and analyzed. Statistical methods generally put a crimp into being a fervent Christian for a person implementation enables the determination of the most typical of the eighteenth century; at least, formally.

